

Марина Будзар,

доцентка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: bmimab24@ukr.net.
ORCID iD: 0000-0002-3720-7799

Maryna Budzar,

Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Тетяна Терещенко,

студентка спеціальності
«Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: tvtereshchenko.iff19@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-9448-6253

Tetiana Tereshchenko,

Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Міські спільноти Києва початку 1880-х рр. у «Щоденнику» Олександра Половцова

У статті розглянуто життя міських спільнот Києва межі 1880–1881 років у сприйнятті імперського чиновника, сенатора Олександра Половцова (1832–1909). Авторська концепція ґрунтується на думці, що важливим складником історичної урбаністики є аналіз діяльності міських співтовариств. У статті використано фрагменти зі «Щоденника» О. Половцова, очільника сенаторської ревізійної комісії, присвячені його перебуванню в Києві восени 1880 — на початку 1881 рр. Це джерело є цінним передусім тому, що автор, не живучи в Києві (ширше — в Україні), споглядав мешканців міста «ззовні». Такий відсторонений погляд дозволяє побачити киян, передусім чиновників адміністративно-управлінського апарату, духовенство, промисловців, поміщицтво, інтелектуалів — від консерваторів до лібералів, — очима «чужого», репрезентанта імперської влади. Цей ракурс дослідження поглиблює уявлення про особливості соціокультурного життя Києва у відповідальний історичний момент — напередодні загибелі Олександра II і воцаріння Олександра III та зміни політичного курсу імперії.

Ключові слова: міські спільноти, Київ, 1880-ті рр., Олександр Половцов, сенаторська ревізія, щоденник.

Kyiv City Communities of the Early 1880s in the Context of Alexander Polovtsov's "Diary"

The article examines the life of urban communities of Kyiv in 1880–1881 in the perception of an imperial official, senator Alexander Polovtsov (1832–1909). The author's concept based on the opinion that an important part of historical urban studies is the analysis of the activities of urban communities. They represent the state of urban life at a particular historical stage. The article uses excerpts from the "Diary" of Alexander Polovtsov, the Head of the Senatorial Revision Commission, dedicated to his stay in Kyiv in the autumn of 1880 and early 1881. This source is valuable mainly because the author, who did not live in Kyiv (wider — in Ukraine), looked at inhabitants of the city from "outside". Such a detached view allows us to see Kyiv citizens, firstly the officials of the administrative and administrative apparatus, clergy, landlords, intellectuals — from conservatives to liberals — through the eyes of an "outsider", a representative of imperial power. At the same time, the article presents diaries and memoirs of representatives of the Kyiv national-democratic intelligentsia, where the events described by Alexander Polovtsov are shown from a different perspective. This perspective of the study deepens the ideas about

the peculiarities of the social and cultural life of Kyiv at a crucial moment in history — on the eve of the death of Alexander II and the accession of Alexander III and the change in the political course of the Empire. The informative character of Polovtsov's diary is determined by its genre specificity. The text is full of facts, descriptions of events, meetings with people. From the position of the imperial high official represented a diverse range of beliefs, opinions, and attitudes of Kyivans in the field of politics, economics, land tenure, education, urban development, etc. The diary is full of succinct descriptions of the individuals contacted by the author. Polovtsov's assessments help to understand not only how the tsarist government dealt with pressing economic, social and political problems in Ukraine. It helps understand the actions in resolving urgent economic and sociopolitical problems of Ukrainian provinces, the tsarist official's own attitude to the people in whose milieu he found himself.

Key words: urban communities, Kyiv, 1880s, Alexander Polovtsov, senatorial revision, diary.

Життєдіяльність міста визначається активністю груп містян, що різняться за національними, соціальними, професійними, конфесійними, віковими критеріями тощо. Водночас у поведінці цих спільнот віддзеркалено історичний час, в якому вони живуть. Саме у таких співтовариствах місто постає в розмаїтті людських доль, колективних та індивідуальних переконань. Розуміння міського співтовариства як сукупної єдності світогляду містян і їхніх інтелектуальних сценаріїв орієнтації у спільній картині світу (за визначенням Віталія Шимка) актуалізує соціологічний напрям урбаністичних розвідок. На думку Валентини Шандри, саме соціальна історія міст і соціальна мобільність як їхня урбанізаційна ознака є проблемами, що все більше цікавлять українських істориків, передусім тих, хто вивчає українське місто в реаліях XIX ст. (Шандра В., 2019. С. 21).

Ефективним засобом розгляду міських спільнот у певному історичному контексті є, безумовно, джерела особового походження, передусім щоденники як індивідуальні наративи, яким, за висновком американської дослідниці, притаманні кілька структурно-змістовних ознак: це й особисті документи, й історичні звіти про чиєсь життя, і відбитки колективного існування, зафіксовані в писемних практиках, і фіксація процесів самосвідомості (Rak Ju., 2020. Р. 66). Інформативна цінність щоденника як джерела для вивчення історії міст безумовно зростає, якщо його автор не входив до того кола, яке описував, залишався для цієї спільноти «чужим». До таких текстів належать фрагменти зі щоденника російського урядовця Олександра Олександровича Половцова (1832–1909), створені під час проведення ним сенаторської ревізії Київської та Чернігівської губерній впродовж осені 1880 — весни 1881 років. Значну увагу в цій частині щоденника сенатора-ревізора присвячено Києву, що дозволяє побачити життєдіяльність мешканців міста з позиції високопосадовця у відповідальній історичний момент — напередодні загибелі Олександра II і сходження на престол Олександра III, під час невдалої спроби оновити соціально-політичний курс імперії.

Публікації щоденника Олександра Половцова, який він вів майже все життя, ініційовані російськими істориками й архівістами, тривають майже сторіччя¹, але фрагменти, присвячені його поїздки в «українські губернії», не оприлюднювалися. Олексій Міллер аналізував й цитував «українські епізоди» цього документа за рукописним оригіналом (Міллер А., 2013. С. 234–247), але передусім в контексті проблематики його розвідки — долі «українського питання» в Російській імперії. Першу публікацію цієї частини щоденника було здійснено 2019 року (Половцов О.О., 2019), і вона вже привернула увагу дослідників (зокрема для вивчення соціальних практик українського дворянства під час модернізаційних реформ)², але тема Києва та його мешканців на сторінках документа ще не розглядалася. Це актуалізує потребу її аналізу.

Мета статті: розглянути, як саме в «Щоденнику» Олександра Половцова кінця 1880 — початку 1881 рр. зображені спільноти Києва в особах окремих представників для поглиблення уявлень про особливості соціокультурного життя міста. Зауважимо, що для аналізу було обрано соціально-діяльнісний критерій виокремлення досліджуваних спільнот.

Сенаторська ревізія, очолювана О. Половцовим на межі 1880–1881 рр., обумовлювалася важливими політичними подіями часу, передусім кризою державного курсу уряду

¹ Див.: Дневник А.А. Половцова [Половцова]. Красный архив. 1923. Т. 3. С. 75–172; Из дневника А.А. Половцова. Красный архив. 1934. Т. 6(67). С. 168–186; Половцов А.А. Дневник государственного секретаря; [ред., биогр. очерк и коммен. П.А. Зайончковского]. ТТ. 1–2. М.: Наука, 1966; Половцов А.А. Дневник, 1893–1909; [сост., коммент., вступ. ст.: О.Ю. Голечкова]. Санкт-Петербург: Алетей, Историческая книга, 2014. 702 с.; Диалог о книге: «А.А. Половцов. Дневник. 1893–1909». *Российская история*. 2015. № 3. С. 181–195.

² Див.: Шандра В. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 46–60. Шандра В.С. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2020. Вип. 30. С. 86–109.

Олександра II. Сенатор і його підлеглі мали дослідити низку значущих проблем: суспільні настрої на місцях, масштаб поширення революційної пропаганди, вплив репресивних заходів уряду на громадськість, питання межування земель, умови запланованого реформування місцевих органів влади, стан освітніх закладів різного ґатунку тощо (Будзар М., Ковальов Є., 2019. С. 13–14). Вочевидь, розуміючи відповідальність своєї місії, сенатор готувався до неї заздалегідь. О. Міллер висловив припущення, що анонімну «Записку про стан Південно-Західного краю», датовану 12 жовтня 1862 р., яка збереглася в особистих паперах О. Половцова, той отримав від начальника III відділення П. Черевніна під час підготовки до поїздки в Україну (Міллер А., 2013. С. 109).

Описуючи перебування в Києві, сенатор зауважував, що приїзд ревізійної комісії «розбурхав» місто: за словами одного з його співрозмовників, Київ важко стало впізнати, життя тут надзвичайно пошквалилося (Половцов О., 2019. С. 77). У численних бесідах віч-на-віч, візитах до урядових установ і приватних віталень, детально зафіксованих О. Половцовим, відтворено окремі міські спільноти такими, якими їх побачив високопосадовець.

Чільне місце на сторінках щоденника відведено зустрічам з представниками імперської адміністрації міста, військовими, жандармами, передусім з такими особами, як київський генерал-губернатор Михайло Іванович Чертков, губернатор Києва Микола Павлович Гессе, міський голова, професор Університету св. Володимира Густав Іванович Ейсман, начальник Київського губернського жандармського управління Василь Дементійович Новицький та ін. Із записів сенатора можна зробити висновок, що спілкування з цими людьми та іншими київськими посадовцями справило на О. Половцова непросте враження.

Безумовно конфліктними зображені в щоденнику взаємини з М. Чертковим, які врешті-решт призвели до того, що генерал-губернатор пішов з посади. Некомпетентність майже в усіх питаннях управління губернією — від земельної проблеми до церковного будівництва, бюрократизм, беззастережне використання карального ресурсу для вирішення політичних питань — таким постає М. Чертков у щоденнику (Будзар М., Ковальов Є., 2019. С. 23). Сторінки цього нарративу за осінь 1880 — зиму 1881 рр. буквально переповнені негативними сентенціями автора щодо київського генерал-губернатора. Красномовним є той висновок, що М. Чертков виказав «повне нерозуміння суттєвих підвалин хоч скільки успішного управління цим, та й взагалі будь-яким, краєм...» (Половцов О., 2019. С. 64)³. Можна припустити, що цей конфлікт був передбачений заздалегідь

ініціатором ревізій, тогочасним міністром внутрішніх справ М.Т. Лоріс-Меліковим, котрий, вірогідно, призначив О. Половцова очільником інспектування Київської губернії передусім тому, що «прагнув направити туди особу сильну й наполегливу, оскільки інспектувати належало відомого своїм самоуправством київського генерал-губернатора...» (Міллер А., 2013. С. 234).

Ще один з кола адміністраторів Києва — губернатор Микола Гессе — змальований О. Половцовим як «дурний» і «безбарвний» управлінець, нездатний ефективно виконувати свої обов'язки, схильний до корупційних оборудок, неспроможний уникнути суспільних загострень там, де їх можна не допустити. Як-от, на думку сенатора, завдяки головуванню М. Гессе перше засідання окружного з'їзду сільських господарів залишило сумне враження: губернатор читав «нескінченні папери, які варто було б роздрукувати та надіслати представникам заздалегідь...», так що соромно було бути свідком такого хаосу (Половцов О., 2019. С. 77). Описуючи візит М. Гессе з приводу отримання ним телеграми від директора Департаменту державної поліції І.О. Велію, якою той висловив побажання не допустити демонстрації через відзначення українською інтелігенцією Києва двадцятих роківин смерті Тараса Шевченка, О. Половцов зауважив: «Дурний, нічого не знає, дуже побоююсь, що наробить дурниць...» (Там само. С. 129).

Неодноразовим співрозмовцем О. Половцова був шеф жандармів В. Новицький, у чиїх повідомленнях, окрім інформації про політичну ситуацію в місті та навколо нього, одним з головних меседжів став конфлікт між поліцією та жандармерією губернії. Зауважуючи, що полковнику не бракувало розуму й досвіду, сенатор неодноразово називав його помітною вадою нестачу належної освіти: «...пересвідчившись із власноручного його переліку висланих за політичні проступки у цілковитій його неграмотності, доручаю йому написати роздуми про обернення жандармських полковників на губернських поліцеймейстерів. Сподіваюсь, що цей рукопис вплине на погляд щодо цього графа Лоріс-Мелікова» (Там само. С. 39). Тут зауважимо, що сам В. Новицький, згадуючи про службу в Україні, зокрема у Києві під час ревізії, пишався своєю діяльністю: «за період моєї служби... різночасно доручалися мені численні завдання з досить складних, великих і важливих політичних справ, а також випадали на мою службу долю нелегкі справи й у самому місті Київ...» (Новицький В.Д., 2019. С. 17).

Досить частими були зносини О. Половцова з тодішнім міським головою Г. Ейсманом, з чією позицією щодо питань міського самоуправління мав ознайомитися петербурзький чиновник. Серед проблем, перелічених Г. Ейсманом і більш-менш зрозумілих ревізору, — нестача виконавців,

³ Тут і нижче переклад з російської мови авторів.

брак коштів, розходи на утримання поліції та військового гарнізону, пересторога щодо євреїв-підприємців, котрі, на думку голови, «невдовзі заволодіють Києвом», — одна зі скарг щиро здивувала сенатора: «Ейсман — сам професор університету, проте заявляє, що головним недоліком міського управління була витрата грошей на навчальні заклади, до того ж вищі. “Я не можу собі уявити державу, — мовить Ейсман, — в якій би усі піддані отримали вищу освіту...”» (Половцов О., 2019. С. 68). Для О. Половцова, котрий пишався тим, що був випускником одного з кращих цивільних навчальних закладів Петербурга — Імператорського училища правознавства, для кого заняття наукою були вельми значущими (зокрема у 1866 р. він став одним з засновників Російського історичного товариства), така позиція особи, яка мала б опікуватися розвитком системи народної освіти, була щонайменше дивною.

Вельми широким було спілкування ревізора з київськими чиновниками, виконавцями розпоряджень вищих адміністративних органів. Саме від цих осіб О. Половцов отримував левину частку необхідної йому інформації, віддаючи перевагу спілкуванню з тими, хто був знавцем свого діла, можливо тому характеристики, надані ним цим людям, переважно схвальні: «розумний», «чесний», «знається на справі». Такими зображені Гаврило Михайлович Раєвський, управляючий канцелярією київського генерал-губернатора, «права рука» М. Черткова («дійсно розумний, чесний, працелюбний чиновник, можливо, дещо обмежений у поглядах, утім, без сумніву, є виключенням у колі місцевих діячів...» (Там само. С. 114)), управляючий Київською контрольною палатою Василь Васильович Борисов, переконаний у необхідності реформування акцизного відомства, спрощення діловодства, передусім численної звітності, товариш голови Київського окружного суду Олександр Матвійович Лазаревський, з яким сенатор-ревізор обговорював питання землеволодіння — «чиншеву проблему» — і стан справ у Чернігівській губернії, рідної для цієї особи. Цікаво, що для О. Половцова О. Лазаревський — «безумовно чесна людина», але високопосадовець (котрий сам був істориком-аматором) або не знав про захоплення співрозмовника історією Гетьманщини й архівістикою, або не цікавився науковими розвідками людини, котра для нього — лише порядний чиновник. Так само Іван Якович Рудченко в щоденнику — не етнограф, письменник і перекладач, а передусім — урядовець, начальник відділення київського генерал-губернатора, розмова з ним була важлива сенаторові для ревізії міщанських управлінь, що репрезентують «хаотичне керування 300-тисячною масою населення...» (Там само. С. 124).

Особливе місце у щоденнику приділено спілкуванню з представниками кліри — київським

духівництвом, й не лише тому, що ці особи посідали високе місце в соціальній ієрархії, але й тому, що релігійно-конфесійні питання були одними з нагальних у програмі ревізії.

Першим, до кого завітав О. Половцов у Києві, став тогочасний київський митрополит Філофей (Т.Г. Успенський). Спочатку охарактеризований як «добрий старець», пізніше у щоденнику митрополит репрезентується як людина, схильна відсторонюватися від наболілих проблем, перекладаючи таке обговорення на своїх вікаріїв, або й вирішувати їх у досить радикальний спосіб. Під час першого візиту до сенатора Філофей, коли тільки О. Половцов розпочинав розмову про «незадовільність» православного духовенства, «наполягав на необхідності поліційних заходів проти еретиків і особливо — заборони штундистам мати пресвітерів...» (Там само. С. 29). Пізніше педагог і суспільний діяч Олександр Дмитрович Ушинський, обізнаний у складних питаннях релігійного життя тогочасної України, в розмові з сенатором згадував, як митрополит Філофей на його зауваги про зловживання духівництва «заперечив, що й Хам мовив правду, засуджуючи батька, але зазнав, утім, прокляття, і що теж саме може статися і з ним, Ушинським...» (Там само. С. 95).

Частими співрозмовниками О. Половцова у церковних питаннях були перший і другий вікарії Київської єпархії — Іоанн (П.І. Жданов), тоді — настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря, і Михайл (М.І. Лузін), на той час — ректор Київської духовної академії, а також Петро Гаврилович Лебединцев, релігійний та освітній діяч, з 1868 р. — кафедральний протоієрей Софійського собору. Від цих осіб, котрі, власне, опікувалися справами єпархії за умови, що такі обов'язки делегував їм митрополит, О. Половцов прагнув отримати потрібні йому відомості, передусім щодо справ зловживань серед священників, які розглядала консисторія, стану співіснування старообрядницьких громад з офіційною церквою, проблем існування протестантських релігійних організацій на теренах Київщини. Перевагу у такому спілкуванні він надавав П. Лебединцеву й, у першу чергу, 2-му вікарієві Михайлу (гіпотетично тому, що той, етнічний росіянин, отримав вищу духовну освіту, пізніше — ступінь доктора богослов'я у Московській духовній академії та позиціонувався передусім як представник імперських церковних структур). Обидва священники характеризувалися ним як «розумні люди», здатні об'єктивно оцінювати проблеми життя єпархії: П. Лебединцев у розмові під час огляду Софійського собору обіцяв сенаторові «надіслати кілька консисторських справ у звичайних священників...» (Там само. С. 64), з вікарієм Михайлом О. Половцов неодноразово спілкувався з приводу «того сумного становища, в якому перебуває тут церква...» (Там само. С. 92).

1-му вікарію Іоанну він дав стриманішу характеристику, як такому, хто «справляє враження людини абсолютно безхарактерної...» (Там само. С. 77), та записав у щоденнику історію, переказану одним із співрозмовників, на підтвердження недолугості проповіді цього священника.

Як першочергово важливі розглядав сенатор-ревізор зносини з промисловцями й землевласниками (як Київської та інших губерній Правобережжя, так і Лівобережної України), котрі мали свої помешкання в Києві та, навіть якщо не весь час перебували в місті, були впливовими представниками місцевої громади. У щоденникових записах описано обговорювані під час таких зустрічей проблеми, у коротких коментарях подано враження О. Половцова від співрозмовців. Зокрема, Доппельмайер — банкір, управляючий Дніпровським пароплаванням — у приватній розмові переконував ревізора, що селяни прагнуть купувати землю, треба надати їм таку можливість завдяки розширенню кредиту, окрім того зазначив, що нагальною лишається проблема під'їзних шляхів до залізниці, які в Київській губернії, багатій житниці, лишаються важкодоступними, надто восени (Там само. С. 68–69). Ізмаїл Бродський (за реплікою О. Половцова, «збагачений різними витівками єврей») на питання про стан соляного промислу зауважив, що його справжнє здешевлення мало б статися тоді, коли держава, надаючи в оренду соляні озера, дбала би не про отримання прибутку зі свого майна, але про розширення видобутку солі (Там само. С. 80).

Нерідко такі зустрічі відбувалися за допомогою давніх приятелів сенатора, що, вочевидь, робило їх більш відвертими. Приміром, у вітальні полтавського поміщика Володимира Андрійовича Стороженка («мого давнього сенатського товариша», за заувагою О. Половцова) він зустрічався з подільським предводителем дворянства Миколою Матвійовичем Крупенським і цукрозаводчиком-мільйонером Ніколою Андрійовичем Терещенком: «сиплються ті самі скарги: господарство вести неможливо за умови нерозверстаних угідь, землеробська продуктивність має падати, з робітниками немає жодної гарантії для виконання умов...» (Там само. С. 65). На обіді у Василя Аркадійовича Кочубея, теж, як і О. Половцов, випускника Училища правознавства, він познайомився з Григорієм Павловичем Галаганом, крупним полтавським і чернігівським землевласником, одним з найактивніших учасників реалізації Селянської реформи, також і в губерніях Правобережжя. Комунікація сенатора-ревізора з дворянами Лівобережжя, нащадками козацької старшини, котрі, передусім у пореформені часи, прагнули зміцнити свій вплив (і економічний, і суспільний) на теренах Правобережної України, дозволила співставити їх наміри з позицією польських поміщиків, які лишалися найвпливовішою

групою землевласників Київської, Волинської та Подільської губерній.

Бесіди у вітальнях київських помешкань Г. Галагана, В. Кочубея та інших представників лівобережного дворянства нерідко торкалися одного з найнагальніших питань ревізії — проблеми українофільства. Іноді такі обговорення згадані стисло, як у запису від 2 лютого 1881 р.: «О 3 годині Галаган, В.А. Кочубей з дружиною, бесіда про малоросійську мову й народну школу...» (Там само. С. 114), або у нотатці за 6 лютого: «Обід у Галагана, В. Кочубей з дружиною, вдова В.В. Кочубея, Рігельман, Борисов, Репнін, Дунін-Борковський. Після обіду розмови про малоросійську мову...» (Там само. С. 116). Але найчастіше О. Половцов змальовує позицію своїх співрозмовників, передусім Г. Галагана та його двоюрідного брата Миколи Аркадійовича Рігельмана, детальніше, що дозволяє зрозуміти, наскільки контроверсійним було ставлення до українського питання, навіть у колі тих осіб, чий погляд не суперечили офіційній позиції. М. Рігельман у розмовах з сенатором 27 і 29 січня 1881 р., з одного боку, згадавши про можливість організації армії у Фінляндії, нарікав на відсутність такого привілею для Малоросії та прагнув переконати свого візаві у необхідності зберегти самобутні традиції українського селянства щодо землеволодіння як «слов'янофіл, але ворог сільської общини чи, швидше, общинного володіння землею...» (Там само. С. 112), з іншого боку, надав власне трактування взаємин народолюбів і москвофілів у Галичині: «За його словами, в Галичії українофіли, й на чолі їх Драгоманов, намагаються злитися з прихильниками Росії, для того, щоб зробити нам з них ворогів...» (Там само). Ще складнішою вимальовано у щоденнику позицію Г. Галагана. Одного разу у розмові з О. Половцовим Г. Галаган так висловився з приводу української мови в народній освіті: «селяни завжди кажуть, що діти їх у школах мають навчатися тій мові, якою писаний царський закон...» (Там само. С. 102), але водночас він опікувався тим, щоб «Наталка-Полтавка» І. Котлярєвського була поставлена учнями заснованої ним Колегії Павла Галагана (і О. Половцов допоміг у цьому). З одного боку, зазначаючи, що «австрійський уряд протегує партії українофілів, тому що з розвитком малоруських рис народ має зблизитися з Галицією...» (Там само), Г. Галаган у розповіді про зустріч з Олександром II на початку 1860-х рр. згадав власну відповідь цареві на звинувачення в українофільстві: «Я люблю свою батьківщину й край, де народився», і зауважив, що тоді у справі реалізації Селянської реформи вирішено було, «що без місцевих людей обійтися неможливо, й тому певне число хоча б і підозрюваних в українофільстві допустити треба...» (Там само. С. 119). Зауважимо, що цій детально

відтвореній у щоденнику бесіді з Г. Галаганом передувала не менш ретельно записана зустріч сенатора-ревізора з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем: «Розпитую його про українофільство, якому він тут вважається главою...» (Там само. С. 99). У переказі О. Половцова позиція В. Антоновича зображена послідовною, але обережною: він заявив, що й мови не було про відокремлення Малоросії від Великої Росії, що українофільський рух виник внаслідок відрази «істинних патріотів до тих лжепатріотів, котрі під приводом обрусіння краю запускали руки до суспільних і приватних кишень...» (Там само. С. 100). Наслідками такої ворожнечі вчений назвав знищення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, переслідування української мови, тоді як без «розвою цієї мови неможлива народна освіта...», гоніння на М. Драгоманова (Там само).

Себто припустимо, що думки, висловлені помірковано-консервативною частиною київської громади, для О. Половцова мали урівноважувати, з одного боку, погляди ліберальної української інтелігенції, з іншого — нетерпимість ультра-консерваторів, зокрема Михайла Володимировича Юзефовича, голови Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київському генерал-губернаторі, чи редактора газети «Киевлянин» Дмитра Івановича Піхна. М. Юзефович регулярно відвідував О. Половцова і кожен раз сповіщав, «що своїм виданням „Архіва Південно-Західної Русі“ він довів, що більше 800 теперішніх польських іменитих фамілій суто руського походження, а про 200 з'ясував навіть обставини їхнього переходу в католицизм і ополячення...» (Там само. С. 32), привласнюючи собі заслугу видання I тому 4 частини «Архивов Юго-Западной России» — «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» (1442–1760), у передмові до якого став співавтором тексту, написаного редактором видання В. Антоновичем, що посилювало політично-пропагандистське навантаження книги (Журба О.І., 1993. С. 92). Д. Піхно в кожній з двох зустрічей з О. Половцовим, зафіксованих у «Щоденнику», або наполягав на «необхідності організувати групу людей, котрі слугували б оплотом проти українофільства...» (Половцов О.О., 2019. С. 43), або «поставав проти українофільської агітації, доводячи, що за нею приховується польська, революційна інтрига...» (Там само. С. 117).

Таким чином, результатом зустрічей О. Половцова з мешканцями міста є відтворення в щоденнику розмаїтого спектра громадських настроїв щодо проблеми українофільства. Це доводить слушність пізніших споминів К. Мельник-Антонович про те, що сенатор, «бажаючи докладно обізнатись з місцевою громадською думкою і настроями в ліберальному громадянстві, розпочав широкі зносини з представниками

різних груп і напрямків м. Києва...» (Мельник-Антонович К.М., 1932. С. XLVI). Але висновки, до яких дійшов сенатор, не співпадали зі сподіваннями ліберально налаштованої інтелігенції, яка воліла бачити у самій ревізії мірило змін в імперській державній політиці: «відчувалось наче наближення чогось нового в суспільно-політичній відношенні, чогось доброго, давно сподіваного; відчувалось, що наближається перемога правової сили та порядку замість урядовницької сваволі...» (Невиґадані спогади В.Г. Ляскоронського..., 1928. С. 74). Це підтверджує лист О. Половцова до товариша міністра внутрішніх справ імперії М.С. Каханова, написаний на початку лютого, під час його активних перемовин з різними групами киян щодо «українського питання». У записці репрезентовано програму людей, «котрі іменуються „українофілами“»: «Одні з вкрай чесних і чистих спонукань, належачи до кращих руських людей, віддані не лише всій своїй вітчизні, але й особливо тому краю, де народились і провели життя. Їх тішить малоросійська пісня, сповнена мелодії, ... їм весело дивитися і на рідний краєвид, і на народний одяг. Другі, захоплюючись особливостями народного історичного побуту, ... мріють про народну літературу, забуваючи, що художній твір потребує усталеної механічної та технічної обробки, якої для малоруського нарідчя не існує...Треті додають до літературних мрій політичні. Їм бажалося б самим відігравати важливу на земній кулі роль в особі України... Вони були б цілковито невинні та безрезультатні, якщо б за ними не стояла четверта, зовсім нечисленна купка, яка бачить далі інших, і, нажал, вбачає у всьому цьому засіб шкодити Росії...» (Цит. за: Миллер А., 2013. С. 247). Тобто, мірилом лояльності/нелояльності українофілів для О. Половцова слугувало саме співвідношення безпечного для влади етнографізму й локального патріотизму з небезпечною громадянською позицією та національно-політичними сподіваннями.

Водночас у спілкуванні з міськими спільнотами О. Половцов волів швидше тримати дистанцію. Це, на нашу думку, стосувалося його конфідентів з усіх соціальних груп — аристократів, чиновництва, промисловців, інтелігенції. Приміром, зі значною долею іронії до української знаті він описав гостини у М. Юзефовича: «В маленькій кімнаті, заставленій шафами й увішаний портретами, місцеві аристократи думки ділять Європу й критикують Бісмарка, я намагаюсь віддалитися в розмові від будь-яких сучасних питань і розповідаю анекдоти з минулого...» (Половцов О.О., 2019. С. 42). У записках про зносини з професорсько-викладацькою спільнотою Києва, передусім з викладачами Університету св. Володимира, він найчастіше характеризував своїх співрозмовників стримано-критично чи негативно: Костянтин Матвійович Феоділактів,

тодішній ректор університету, — «тихий, непоказний старенький, який піклується, здається, насамперед про те, як уникнути відповідальності...» (Там само. С. 32), лекція професора-правника Василя Андрійовича Незабитовського про значення території держави «йде досі мляво, темно й незадовільно...» (Там само. С. 43), директор 1-ї київської гімназії Олексій Фомич Андріяшев — «відразлива особа, тримає крамничку наукових і навчальних посібників для вихованців, краде на їжі...» (Там само. С. 125). У записі про зібрання професорів юридичного факультету на квартирі у К. Феофілактова він зазначив, що Олександр Федорович Кістяківський, представник ліберальної професури, говорив більше за всіх, «інші вельми нежваві та недалеко пішли від вчителів гімназії...» (Там само. С. 44). Цікаво, що та сама зустріч у щоденнику О. Кістяківського зображена й детальніше, і дещо інакше: зауваживши, що О. Половцов тримався напрочуд тактично, більше слухав, ніж говорив, утримався від висловлення власної думки, О. Кістяківський більше уваги приділив саме суті зустрічі. Тоді обговорювалися питання діяльності студентської корпорації (отримання права на скликання студентських зборів, на одруження, на влаштування каси взаємодопомоги, на відвідини бібліотеки без надання звітів тощо), у вирішенні яких більшість професорів трималася заборони-охоронної позиції. О. Кістяківський, насправді, виступив на захист розвитку корпоративних основ студентського життя: питання не про те, говорив він, «чи слід, чи ні дозволити корпоративний студентський устрій, але про те, чи варто надати студентській корпорації облаштування за законом, чи терпіти її як дещо незаконне, здатне вічно вироджуватися в смуту...» (Кістяківський О., 1995. С. 320). Але акценти у двох варіантах розповіді про подію розставлені однозначно: те, що вельми турбує киянина, інтелектуала-українофіла О. Кістяківського, не є особисто значущим для петербурзького високопосадовця О. Половцова.

І в інших ситуаціях, коли ревізор долучався до розгляду прохань ліберальної інтелігенції Києва, вимог студентства (а це були напрочуд важливі для цих спільнот проблеми — можливість виконувати в благодійних концертах українські пісні, відзначити 20-ті роковини з дня смерті Тараса Шевченка, розширити права студентського самоврядування, дозволити студентський бал у стінах університету тощо), він не надто переймався аргументами протилежної сторони, хоча, безумовно, був переконаний, що відмова від тактики суцільних заборон зменшить суцільну напругу. У пізніших споминах про бурхливі події осені — зими 1880 — 1881 рр. дії О. Половцова отримали схвальну оцінку: «він дав дозвіл на одправу урочистої паняхиди по Шевченкові в Софійському соборі, чого ніколи не бувало раніше, та на прилюдні роковини

його пам'яті в залі Мінеральних Вод; нарешті, дозвіл на великий урочистий бал на користь незможних студентів у самому будинку університету...» (Мельник-Антонович К.М., 1932. С. XLVI). Але порівняння ставлення різних сторін до цих подій знову ж демонструє, наскільки різною була їхня мотивація.

Приміром, майже відразу після початку ревізії київські українофіли вирішили «подати доповідну записку сенатору-ревізору О. Половцову з тим, щоб він доповів кому слід про дозвіл давати концерти з малоросійськими піснями, хорами тощо ... було кілька нарад у нас і у Міщенка. Три рази переміняли редакцію записки. Двічі набіло переписували її... Сподівалися, проте, що цим настільки уповноважену особу буде поставлено до відома про потреби й бажання інтелігенції...» (Кістяківський О., 1995. С. 317). Сенатор, за свідченням О. Кістяківського, відреагував на записку більше ніж сухо. Й це підтверджується рядками зі щоденника від 22 жовтня 1880 р.: «Потім з'явилися дві дами, котрі просили про дозвіл співати малоросійських пісень на благодійному концерті. Справа набуває гоголівського оберту...» (Половцов О.О., 2019. С. 39). Прохання співати українських пісень повторилося на зустрічі сенатора зі студентами Університету св. Володимира 18 лютого 1881 р. з приводу балу, безумовно важливого для інтелігенції Києва, тому що він давав можливість продемонструвати єдність ліберально-демократичної спільноти: «Громадянські кола київські, що завжди із співчуттям ставилися до студентства, і тим разом теж взяли в цій справі найгарячішу участь... Відомості про цей бал заздалегідь широко розповсюджено на провінції; отже прибуло багато відомих громадських і земських діячів з Полтави, Чернигова, Харкова, Кременчука, Єлисавету, з ближчих і дальших околиць...» (Невидані спогади В.Г. Ляскоронського..., 1928. С. 74). О. Половцов відмовив студентам у їх жаданні співати українською, обґрунтувавши це перевищенням власних повноважень (він — ревізор, а не адміністратор), але у коментарі про зустріч не втримався від трохи презирливої інтонації, зауваживши, що прохачі «більш або менш запевнилися цими відповідями, й, отримавши 200 р. за мій особистий вхідний білет на їхнє свято, пішли, вочевидь, задоволені...» (Половцов О.О., 2019. С. 125). Про бал він повідомив надто лаконічно, додавши: «В особливій кімнаті влаштовується пивна кімната, в якій випивається 80 відер пива...» (Там само. С. 127). Зверхній тон запису контрастує з захопливим описом подій балу у спогадах тих, хто був там, як-от Василя Ляскоронського (Невидані спогади В.Г. Ляскоронського..., 1928. С. 74–75).

Неодноразово на сторінках щоденника згадується обставини підготовки до відзначення роковин з дня смерті Тараса Шевченка, передусім

тому, що тоді О. Половцов опинився в епіцентрі протистояння української інтелігенції та імперської адміністрації Києва в особах губернатора Миколи Гессе й поліцмейстера Бориса Гюббенета. Основним комунікатором сенатора з громадськістю міста у цій справі був О. Кістяківський, котрий згадував: «У 1881 р. нам зі значним зусиллям вдалося схилити владу київську до дозволу урочистої панахиди по Шевченку. Цьому дозволу немало сприяв Половцов, котрий жив тоді в Києві як сенатор-ревізор...» (Кістяківський О.Ф., 1995. С. 395). Позиція самого урядовця недвозначно висловлена у записах щоденника: «Відмовити у відправі панахиди не можна, відмовити в друку об'яви (про саму панахиду, — М.Б., Т.Т.) — значило б посилити агітацію...» (Половцов О.О., 2019. С. 130). Тобто, оцінюючи дії національно орієнтованої інтелігенції Києва, О. Половцов жадав дотримуватися політики поміркованого нейтралітету, водночас переконання цієї спільноти залишалися для нього чужими й достатньо небезпечними. Чиновник з Петербург усвідомлював нагальність більш гнучкої політики в національному питанні, але лишався на позиціях імперського шовінізму.

Таким чином, інформативність щоденника Олександра Половцова обумовлена його насиченістю фактами, описами подій, зустрічей з людьми. Записи О. Половцова допомагають зрозуміти не лише дії царського уряду у справі врегулювання низки нагальних економічних і соціально-політичних проблем українських губерній, але репрезентують особисте ставлення імперського високопосадовця до людей, в чиєму

середовищі він опинився. З позиції сенатора-ревізора репрезентовано розмаїтий спектр переконань, думок, настроїв киян у царині політики, економіки, землеволодіння, освіти, міського благоустрою тощо. Його відсторонений погляд, становище «чужого» для місцевої громади дозволяють побачити містян, передусім чиновників адміністративно-управлінського апарату, духовенство, поміщицтво, інтелектуалів — від консерваторів до лібералів, — очима «чужого», репрезентанта центральної влади.

У цілому в ставленні до жителів Києва, їхніх думок, конфліктів і взаємин, Олександр Половцов, як засвідчує його щоденник, волів перебувати «над сутичкою». По-перше, вочевидь, тому, що був переконаний у необхідності дотримання дистанції між виконавцями ревізії та тими, кого ревізують, по-друге, швидше за все, вважав помірковану позицію найефективнішою для вирішення спірних питань, по-третє, попри зацікавленість результатами своєї місії, не надто переймався інтересами та сподіваннями людей, серед яких опинився. Припустимо, що київські співрозмовники були для сенатора-ревізора такими собі «тубільцями», до чиїх думок хоча й варто дослухатися, але не тлумачити їх як остаточно слушні.

Наприкінці виснуємо, що описи перебування в Києві сенатора О.О. Половцова під час ревізії Київської губернії на початку 1880-х рр. надають змістовний проблемно-фактологічний матеріал для реконструкції поведінки міських спільнот, що у подальшому може бути використано для створення просопографічного портрету жителів міста.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності; відп. ред. П.С. Сохань. К. : Наукова думка, 1993. 246 с.
- Кістяківський О.Ф. Щоденник. Т. 2 (1880–1885); упоряд.: В.С. Шандра (ст. упоряд.), М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. К. : Наукова думка, 1995. 584 с.
- Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В. Антоновича // В. Антонович. Твори. Т. I. Київ, 1932. С. VI–LVI.
- Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. К. : Laurus, 2013. 416 с.
- Невидані спогади В.Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна*. 1928. № 6. С. 70–81.
- Новицкий В.Д. Генерал Новицкий о самом себе // Новицкий В.Д. Воспоминания тяжелых дней моей службы в корпусе жандармов; отв. ред. Л.М. Добровольский. Москва : Юрайт, 2019. С. 17–29.
- Половцов О.О. Щоденник: жовтень 1880 — травень 1881 // Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881); упоряд. : М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. К. : StreamARLine, 2019. С. 27–181.
- Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.); відп. ред. О.П. Реєнт. К. : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–28.
- Шимко В. Міські спільноти: структурно-онтологічне визначення. URL: <https://www.prostranstvo.media/uk/miski-spilnoty-strukturno-ontoloh/>. DOI: doi 10.5281/zenodo.3522915
- Rak Ju. The Diary among Other Forms of Life Writing // *The Diary: The Epic of Evereday Life*; Eds. B. Ben-Amos & D. Ben-Amos. Bloomington : Indiana University Press, 2020. P. 58–74.

REFERENCES

- Melnyk-Antonovych, K. M. (1932). Do vydannia I tomu tvoriv V. Antonovycha. In V. Antonovych *Tvory* (Vol. 1, pp. VI–LVI), Kyiv [in Ukrainian].
- Miller, A. (2013). *Ukrainskii vopros v Rossiskoi imperii*. Kyiv: Laurus [in Russian].
- Nevydani spohady V. H. Liaskoronskoho za Volodymyra Bonifatiievycha Antonovycha yak profesora. (1928). *Ukraina*, 6, 70–81 [in Ukrainian].
- Novitskii, V. D. (2019). General Novitskii o samom sebe. In L. M. Dobrovolskii, (Ed.), Novitskii V. D. *Vospominaniya tiazhelykh dnei moei sluzhby v korpuse zhandarmov* (pp. 17–29), Moskva: Izdatelstvo Yurait [in Russian].
- Polovtsov, O. O. (2019). Shchodennyk: zhovten 1880 — traven 1881. In M. Budzar, Ye. Kovalov, D. Tereshchenko (Eds.), *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O. O. Polovtsova (zhovten 1880 — traven 1881)* (pp. 27–181): K.: StreamARLine [in Ukrainian].
- Rak, Ju. (2020). The Diary among Other Forms of Life Writing. In B. Ben-Amos & D. Ben-Amos (Eds.), *The Diary: The Epic of Everyday Life*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 58–74 [in English].
- Shandra, V. S., Butych, M. I., Hlyz, I. I., & Franko, O. O. (Eds.). (1995). *Kistiakivskiy O. F. Shchodennyk (1874–1885)*: [in 2 vol.]. (Vol. 2), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shandra, V. (2019). Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi vitchyznianoj istoriohrafii. In O. P. Reient (ed.), *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.* (pp. 10–28). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Shymko, V. (n. d.). Miski spilnoty: strukturno-ontolohichne vyznachennia. [in Russian].
<https://www.prostranstvo.media/uk/miski-spilnoty-strukturno-ontoloh/>
DOI: doi 10.5281/zenodo.3522915
- Zhurba, O. I. (1993). *Kyivska arkheohrafichna komisiia 1843–1921. Narys istorii i diialnosti*; P. S. Sokhan (Ed.). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 02.10.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)